

“KİTAB-I DEDE KORKUT” DESTANLARI AĞZINDA İSİM TAMLAMALARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Zülfıyye İSMAYİL (*)

Özet

Azerbaycan Türkçesinin kelime grupları çok ilginç bir gelişme süreci geçirmiştir. Bu çerçevede, ismin tamlama sistemlerinin diğer beş grubu, oluşumu ve gelişimi bakımından kendine özgü bir özellik sergilemektedir. Buna rağmen, şimdiye kadar bu söz grupları dilimizin eski ve orta çağ yazılı kaynaklarını araştıran uzmanların dikkatini çekmemiştir. Biz bu grupları *gayri-tayinî ismî birleşmeler* (belirsiz isim grupları) terimi adı altında inceleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Kitab-ı Dede Korkut, ismî birlikler, sivil tayini, eş zamanlılık, art zamanlılık, evrim.

An Investigation of Non-Determination Nominal Word-combinations in the Language of “Book of Dede Korkut” Epos

Abstract

The process of development of the Azerbaijani language has a very interesting word combinations. Determination of compounds in the name of this historical background, non-specific feature is of the evolutionary path. However, this time to name the non-determination of compounds on the basis of language, ancient and medieval written sources that were not the object of research.

Key Words: Book of Dede Korkut, name compounds, the non-determination, simultaneous, diachronic, evolution

*) Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi Nahçıvan Bölümü Bilim Araştırmacısı
(e-posta: ismayilzulfiyye@yahoo.com).

Giriş

Genel Türkçülükte şöyle bir ilke kabul edilmektedir: “Sentaktik birimlerin tarihî gelişimi iki şekilde incelenebilir: Araştırma objesi herhangi bir dil olabilir. Örneğin; Rusça, Fransızca, Azerbaycan Türkçesi, Özbek Türkçesi vb. Sentaktik birimlerin tarihî incelenmesi akraba diller ölçeğinde yürütülebilir” (Serebrennikov,1986: 254). Biz birinci aspekt üzere, yani Azerbaycan Türkçesinin söz dizimsel olgusunun tarihini, isim tamlaması sisteminin bugüne kadar ortaya konulmayan iki unsuru da isim olup birleşme hâlinde olan fakat biri ötekini tamlamayan beş tamlama türünün varlığını tespit etmeye çalıştık. İncelememizde bu modelin varlığını ispat eden tekamülü ele aldık. Şunu belirtmemiz gerekir ki, tarihî gramere dair kitaplarda bu tamlama çeşitlerine ya hiç değinilmemekte ya da yüzeysel bilgiler sunulmaktadır. Birkaç örnek verecek olursak, tarihî gramerin ilk verilerini ortaya koyarak yıllarca adından söz ettiren Profesör Hadi Mirzezade’nin ana kaynak olarak kabul edilen Azerbaycan Dilinin Tarihi Grameri adlı eseri (Mirzezade 1990), bilim adamları tarafından bilimsel-ansiklopedik bir eser olarak değerlendirilmekte (Azerbaycan Edebi Dili Tarihi 2007: 198) ve isim tamlamaları ile alakalı fikir ve formülleri bugün de bilimsel referans mevkiinde bulunmakta iken, üç tür isim tamlamasından bahsetmekte, diğer türlerle ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir. Aynı şekilde Profesör Ebdülezel Demirçizade’nin “Azerbaycan Edebi Dilinin Tarihi” (Demirçizade 1958), AMEA Nesimi Adına Dilcilik Enstitüsü’nün ekibi tarafından hazırlanan dört ciltlik “Azerbaycan Edebi Dili Tarihi” (Hesenov 1967; Demirçizade 1979) vb. gibi büyük eserler de benzer bir yaklaşım sergilemektedir. Hâlbuki, Türkçede sıfat tamlamaları, belirtili isim tamlamaları, belirtisiz isim tamlamaları şeklinde gruplandırılan (Göker 2001: 24) tamlamalar Azerbaycan Türkçesinde de aynı şekilde mevcut olduğu gibi, yıllardır sürdürülen bu sisteme beş tür daha ilave edilmektedir (Seyidov 2006). Bahsettiğimiz bu isim tamlamalarının türleri Azerbaycan dil bilgisinde *gayri-tayinî ismî birleşmeler* (*geyri-tayini ismi birleşmeler*) terimiyle bilinmektedir. Bu türlerin oluşumuna dikkat edildiğinde bunların Azerbaycan dilinin yazılı kaynaklarının hepsinde kullanıldığı görülmektedir. “Kitab-ı Dede Korkut” destanlarından çağdaş döneme kadar Azerbaycan eserlerinin hepsinde gayri-tayinî ismî birleşmeler kullanılmaktadır. Azerbaycan dil çalışmalarında, Çağdaş Azerbaycan Türkçesinin isim tamlamaları sisteminde gayri-tayinî ismî birleşmeler hakkında bazı kayıtlar yazılmışsa da tarihî planda bu konuya dair en ufak bir işarete dahi rastlanmamaktadır. Makalemizde bu konunun inkişafı aydınlatılmaya çalışılacaktır. Azerbaycan Türkçesinde isim tamlamaları içinde gayri-tayinî ismî birleşmeler, tarihen belli bir oluşum ve gelişim süreci geçirmiştir. Dolayısıyla, isim tamlamalarının yanı sıra gayri-tayinî ismî birleşmelerin gelişim sürecinin aydınlatılması da Azerbaycan Türkçesinin gramatik kuruluşunun inkişafını göstermeye yardım edecektir.

“Kitab-ı Dede Korkut” Destanlarının Dilinde Gayri-Tayinî İsmî Birleşmeler

“Kitab-ı Dede Korkut” destanları üzerine günümüzde çok geniş araştırmalar yapılmaktadır. Özellikle, destanın 1300’üncü yıldönümü münasebetiyle, Azerbaycan Cumhuriyetinin millî lideri Haydar Aliyev’in talimatıyla destanın çok yönlü incelenmesi daha ciddî bir hâl almış; birçok ilmî ve popüler eser yazılıp yayımlanmıştır. Bunların arasında destanın dili hakkında eserler de var. Birbirinden değerli bu bilimsel çalışmaların

arasında “Kitab-ı Dede Korkut” destanlarında isim tamlamalarıyla ilgili olarak herhangi bir makaleye rastlamadık (Seyidov 2000; Dede Qorqud Dünyası 2000). Yalnızca Profesör Yusif Seyidov’un birçok kez başvurduğumuz monografisinde, “Kitab-ı Dede Korkut” destanlarından alınmış gayri-tayinî ismî birleşmelerin çeşitli türlerine uygun birkaç örnek verildiğini ve bu yöndeki ilk incelemenin onun tarafından yapıldığını tespit ettik. Bu incelemeye dayanarak, “Kitab-ı Dede Korkut” destanlarının dilinden başlayarak yirminci yüzyıla kadar farklı kaynakların bize verdiği dil malzemesi üzerine, Profesör Yusif Seyidov’un (Seyidov 2006: 194) gayri-tayinî ismî birleşmelerle ilgili sınıflandırması temelinde, araştırmayı sürdürmeyi maksada uygun bulduk.

Gayri-tayinî ismî birleşmelerin tarihî süreçte incelenmediğini yukarıda belirttik. “... Her bir abidenin edebi dilin gelişim tarihinde mövkeyi ayrı-ayrılıkta tedkik edilmelidir” (Azerbaycan Edibi Dili Tarihi 2007: 223). Bu fikre dayanarak, “Kitab-ı Dede Korkut” destanını incelediğimiz zaman şu gerçekle karşılaştığımızı söyleyebiliriz: Abidenin dilinde görülen tamlamaların kullanım sıklığı onların oluşum tarihinin eskiliğini vurgulamaktadır. Destanın dilinde gayri-tayinî ismî birleşmelerin tüm çeşitlerine rastlanmaktadır. Bu yapıların kullanım sıklığı arasında az da olsa farklılıklar bulunmaktadır. Tamlamaların üç türü nerdeyse aynı oranda kullanıldığı hâlde; koşmalı ve ilaveli tamlamaların daha az kullanıldığı görülmektedir. Kesin istatistikî rakam şu şekildedir: Gramer çalışmalarında bilimsel yönden varlığı bilinen beş yapı ve bu yapıların dahilinde oluşan çeşitli tamlama türlerinin tümü yüz yirmi dört defa kullanılmıştır.

Gayri-tayinî ismî birleşmelerin birinci şekli “Kitab-ı Dede Korkut” destanlarının dilinde özel bir yer tutmaktadır. Bu tip tamlamaların hem işlenme sıklığı hem de yapı-anlam yönüyle nadir bir tür oluşu dikkat çekmektedir. İlk unsuru iyelik ekli sözlerle, ikinci tarafı ise türemiş bir sıfatla ifade olunan tamlamalar hem görevce hem de manaca tayinî (belirli) söz birleşmelerine yaklaşmaktadır. Ama genel kurallar bu tip tamlamaları tayinî söz birleşmeleri gibi değerlendirmemize imkân vermemektedir. Bu tür birleşmelerin, Azerbaycan edebî dilinde, birinci türden tayinî söz birleşmeleriyle, yani sıfat tamlamalarıyla müvazi kullanılmasına, “Kitab-ı Dede Korkut” destanlarının dilinden başlayıp günümüze değin tüm devirlerde rastlanmaktadır. Millî değerlerimizin eşsiz, paha biçilmez hazinesi olan “Kitab-ı Dede Korkut” destanları, bize bu tamlamalarla ilgili çok sayıda örnek sunmaktadır.

Profesör Yusif Seyidov’un bazı ilavelerle ikinci defa yayımlanan “Azerbaycan Dilinde Söz Birleşmeleri” adlı büyük monografisinde, “Kitab-ı Dede Korkut”un dilinden aldığı “Mere! *Sakkalcıyı ağca koca!*” (Seyidov 1992: 185) gibi örneklerin kaynağı olarak “Kitab-ı Dede Korkut”un 1962 yılında yayınlanan baskısı gösterilmektedir. Bu doğal bir durumdur. Çünkü yazarın bahsolunan monografisi ilk defa 1966’da ortaya çıkarılmıştır. Yani zaman bakımından Ferhad Zeynalov ve Samet Elizade’nin 1988 yılında “Kitab-ı Dede Korkut”un en mükemmel metnini çıkarmalarından 24 yıl öncedir. Sırası gelmişken belirtelim ki, destanın ilk üç (1938, 1962, 1978) baskısı dil ve imla özellikleri bakımından büyük farklılıklara malik değildir. 1988 yılında yeniden düzenlenen/transkribe edilen metin ve çeviri (günümüz diline aktarım) ise, hem ortografik/fonetik hem de leksik/gramatik açıdan karakteristik farklılıklar göstermektedir.

Bu konuyu ele almamızın başlıca nedeni “Duha Koca Oğlu Deli Domrul Boyu”ndan getirilen örneklerle ilgilidir. Örneğin: “Mere, *sakalçığı ağca* koca”, ardından gelen “*Gözcügezi çöngə* koca” (Zeynalov-Elizade 1988: 80) mısramın bahsolunan monografide örnek olarak verilmemesine yapısal-anlamsal yönden yaklaşalım: Çağdaş dile aktarılmış biçiminde metin, “*Ay sakkalı ağ koca/ Gözleri domba koca*” (Zeynalov-Elizade 1988: 178) şeklindedir. İkinci verdiğimiz örneğe yapı-gramer bakımından yaklaşırsak çağdaş edebî dilde kural dahilinde olduğunu görürüz. Şunu da belirtelim ki, “*sakalçığı ağca, gözcügezi çöngə*” ifadesinde, Dede Korkud’un dili için karakteristik olan mensubiyet bildiren *-cığı* eki ile oluşturulmuş bu nadir örnekte, *-ler* çoğul ekinin *-cügez* şeklinde arkaik mensubiyet eki olarak kullanılıp tamlamada yer almasına daha sonraki edebî dil kaynaklarında rastlamıyoruz. “*Elcügezi kınalı kızcığazları çok yemişem*” (Zeynalov-Elizade 1988: 103) gibi örnekler çağdaş Azerbaycan dilinde bulunmazken Dede Korkut’ta mevcuttur. Çağdaş Azerbaycan dilinde karakteristik olan ikinci tarafı *-lu, -li, -lü, -lülü* eki almış sözlerle ifade olunan kelime grupları destanda çok fazla kullanılmaktadır. Bu tür tamlamalar destanın on iki hikâyesinde altmış fazla kullanılmıştır. Bu tür söz gruplarının içerisinde aynı leksik-semantik terkipteki tamlamaların defalarca işlendiğini görmekteyiz: Bir *Keçi başlu* Keçer aygırı, bir *Toğlu başlu* Turı aygırı (Zeynalov-Elizade 1988: 55); *Toklu başlu* Turı aygır yoruldu. Dede Korkud *Keçi Başlu* Keçer aygıra sıçradı, bindi (Zeynalov-Elizade 1988: 56); *Xan Kazanın oğlu* Uruz beg üç yüz yigiden *eli bağlu, boynu bağlu* geldi (Zeynalov-Elizade 1988: 43); *Kara tonlu, azğün dinlü* kaferlere bir oğul aldirdinsa, degil mana (Zeynalov-Elizade 1988: 38); *Oğlan anda yıkıldıkda boz atlu Xızır oğlana hazır oldu* (Zeynalov-Elizade 1988: 39); *Altun başlu* ban evler gederse, benim geder (Zeynalov-Elizade 1988: 40); *Ağ yüzlü, ala gözülü* gelinler gederse, benim geder (Zeynalov-Elizade 1988: 40); *Yedi bin, kaftanının ardı yırtıxlu, yarımından kara saçlu, sası dinlü*, din düşmeni alaca *atlu* kafer bindi yıldıadı, dün burcuğında *Kazan beğ*in ordısına geldi (Zeynalov-Elizade 1988: 42); *Kara tonlu azğün dinlü* kaferlere bir oğul aldirdinsa, degil mana (Zeynalov-Elizade 1988: 38); *Ağ birçeklü, izzetlü, canım ana* (Zeynalov-Elizade 1988: 39); *Ağ birçeklü* karıçıkları çok ağlatmışam (Zeynalov-Elizade 1988: 103); *Ağır adlu* şehirlerden geldiğinde *Beyrek adlu* bir yigide bulışmadınımı (Zeynalov-Elizade 1988: 61); *Boz atlu Xızır* mana geldi (Zeynalov-Elizade 1988: 39); *Kendüleri atlu*, babanı yayak yürütdiler (Zeynalov-Elizade 1988: 39); *Boz ayğırlu* Beyrek çapar yetdi (Zeynalov-Elizade 1988: 49); *Altun başlu* ban evler gederse, benim geder (Zeynalov-Elizade 1988: 40); Baybörenin oğlu beş yaşına girdi... *Çaya baksa çalınmlu, çal karakuş erdemlü*, bir güzel, yexşi yigit oldu. (Zeynalov-Elizade 1988: 53); *Çaya çalınmlu, çal karakuş erdemlü, kurkurma kuşaklu, kulağı altun kübeli*, Kalın Oğuz beglerini bir-bir atından yıkıcı (Zeynalov-Elizade 1988: 49); *Eli bağlu, boynu bağlu* yüzi üzerine salıb aldılar yürüyü verdiler (Zeynalov-Elizade 1988: 71); *Ala gözülü* beglerin, oxşamazsan, *Ağca yüzülü* görklünle söyleşmezsen, nedir halın? (Zeynalov-Elizade 1988: 105); *Gök* üzerinde *al kanatlu* Ezrayile emr eledi, uçub geldi (Zeynalov-Elizade 1988: 81); *Atlasda* yapılanda *gög sayvanlu*,tavla-tavla çekilende *şahbaz atlu*, çağıruban dad verende *yol çavuşlu*, yıkandığında yağ dökülen *bol ne’metlü* (Zeynalov-Elizade 1988: 63); *Al mexmuri şalvarlı, atı behri hotazlı* Karagüne oğlu Karabudak çapar yetdi (Zeynalov-Elizade 1988: 49); *Adı görklü* Mehemmed Mustafa yüzi suyına bağışlasun, xanım

hey (Zeynalov-Elizade 1988: 51); Tokuz *kara gözli, örme saçlı, elleri bileğinden kınalı, parmakları nigarlı*, boğazları birer karış kafer kızları al şerabı altun ayağla Kalın Oğuz beklerine gezdirirlerdi (Zeynalov-Elizade 1988: 68); Acığı tutanda bıklarından kan çıkan *bığı kanlu* Bügdüz Emen çapar yetdi (Zeynalov-Elizade 1988: 50); Tokuz *kara gözlü, xub yüzlü, saçı ardına urulu, köksi kızıl dügmeli, elleri bileğinden kınalı, barmakları nigarlı* mehbub kafer kızları (Zeynalov-Elizade 1988: 42); Bir *ağzı dualının* alkışile allah-teala bir eyal verdi (Zeynalov-Elizade 1988: 35).

Destandan derlediğimiz çok sayıda örneklerin sadece bir kısmını burada verdik. Bu türden örnekler bir hayli fazladır. Göz önüne serilen bu örnekleri Çağdaş Azerbaycan Türkçesiyle kıyasladığımız zaman şöyle bir fark ortaya çıkar: Tamlamaların, tamlanan kısmının aldığı *-li* eki yerine *-lü*; *-li* ekinin yerine ise *-lu* fonetik şeklinin kullanıldığını tesbit ettik ki, bu da eski abidenin dili için seciyevidir.

Birinci tip birleşmenin yukarıdaki modelinin yanı sıra, tamlayanı iyelik eki alan, tamlananı yalın hâlde bulunan tamlamaların -kullanım sıklığı tek tük de olsa- varlığını da beş altı örnek ispatlamaktadır: *Ağzı büyük* xümler ortalığa salınmış idi (Zeynalov-Elizade 1988: 68); *Köksü gözəl* kaba tağlara gün degende (Zeynalov-Elizade 1988: 37); *Köksü gözəl* kaba tağlara gün degende (Zeynalov-Elizade 1988: 34); *Sakallu boz* ac turğay sayradıkda (Zeynalov-Elizade 1988: 37); *Sakkallu boz* ac turğay sayradıkda, *sakalı uzın* tat eri banladıkda (Zeynalov-Elizade 1988: 34).

Birinci türün her iki çeşidinin destanda kullanılma oranını dikkate alarak, şunu söyleyebiliriz ki, Azerbaycan Türkçesi ile yazılmış olan diğer eserlerde gayri-tayinî ismî birleşmelerin birinci türü bu kadar fazla kullanılmamıştır.

Bilimsel açıdan incelediğimiz eserde, tamlamalardaki ilk unsurun ifadesi bakımından, ismin hâl eki ile oluşturulan tamlamalardan birinci unsuru yönelme hâli eki alan tamlamalar; kullanım sıklığı itibarıyla birinci tip tamlamalardan az olsa da, tamlayanı çıkma hâli eki alan tamlamalardan sayıca fazladır. Bu tamlamalar eserde toplam otuz iki defa kullanılmıştır. Aynı yapısal-anlamsal tipte olan tamlamaların tekrar kullanımını dikkate alınırsa, bu sayı kırka yaklaşır. Mesala, *Şeytana lenet* kıldın (Zeynalov-Elizade 1988: 96); *Allahuna şükürler* eyledi (Zeynalov-Elizade 1988: 66); Anları sağ ve esen gördi, *Allaha şükür* eyledi (Zeynalov-Elizade 1988: 67); Adı görkli *Mehemmede salavat* götürdiler (Zeynalov-Elizade 1988: 50). Bu örneklerin terkindeki *şeytana lenet, allaha şükür, Mehemmede salavat* gibi tamlamaların destanda çeşitli cümlelerin içinde defalarca kez kullanıldığını tespit etmekteyiz. Tamlayanı şahıs zamirleri ile oluşan bu tipteki tamlamalar da bu kullanımın artmasını sağlamaktadır. Örneğin: Bu yaradan *sana ölüm* yoktur. Tağ çiçeği, anan südi *sana melhemdir* (Zeynalov-Elizade 1988: 39); Kara başım *kurban* olsun, oğul, *sana* (Zeynalov-Elizade 1988: 39); Kara başın sedekesi, yigit *meded mana* (Zeynalov-Elizade 1988: 53); Ağayıda ağca koyunım *sana şülen* olsun (Zeynalov-Elizade 1988: 66); Mere dayeler, bu kavat oğlı kavat *bize erlikmi* gösterir (Zeynalov-Elizade 1988: 54).

Birinci tarafı genel isimle kurulan tamlamaların sayısı da oldukça fazladır. Bu tür söz gruplarına ait bir kaç örnek : *Ataya-anaya, kauma-kardaşa hesretem* ve hem bir kara gözlü yauklım vardı, Yalançı oğlı Yalancuk deyirler, bir kişi vardı, varmış, yalan söylemiş, beni öldi demiş, ona varar olmuş- dedi (Zeynalov-Elizade 1988: 59); Hey Dirse

Xan! oğlana beglik vergil (Zeynalov-Elizade 1988: 36); Ağ ayıldan tümen koyun vergil, bu oğlana şişlig olsun, erdemlidir (Zeynalov-Elizade 1988: 36); Kara tonlu dervişlere nezirler verdim (Zeynalov-Elizade 1988: 38); xanlar xanı Bayandıra xeber vara (Zeynalov-Elizade 1988: 37); Kalın Oğuz içinde başuma kaxınc, yüzime toxınc ederler (Zeynalov-Elizade 1988: 55); Beyrek padşahlar padşahı hekke vasil oldu, bellü bilsün (Zeynalov-Elizade 1988: 125); Günahuna tövbe eyledi (Zeynalov-Elizade 1988: 56); Beyregın yauklısına xeber oldu (Zeynalov-Elizade 1988: 58); Babasından oğluna beglik istesin, taht alı versin (Zeynalov-Elizade 1988: 36).

Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde birinci tarafı ismin bulunma hâliyle ifade olunan modeli cümle içinde genellikle tarz/durum zarfı belirtmektedir. Fakat “Kitab-ı Dede Korkut” destanlarının dilinde ismin bulunma hâlinde olan sözcüklerle karşılaştık da, bunlar tamlama görevinde değildir. Anlaşıldığı kadarıyla ikinci tip tamlamaların ikinci kısmı uzun süren bir tarihî inkişafın sonucunda ortaya çıkmıştır. Çünkü bu tip birleşmelerin azlığı edebî dilimizin bütün devirlerinde müşahede edilmektedir.

“Kitab-ı Dede Korkut”un dilinde ikinci formun üçüncü kısmı da tamamiyle kaideleşmiş bir şekilde kendini göstermektedir. Azerbaycan dilinin gramatik yapısı öylesine mükemmel bir kuruluşa sahiptir ki bu yapıda hiçbir fazla veya eksik unsur yoktur. Bu bakımdan tamlamanın ismin çıkma hâli ile oluşan tamlama türü özellikle farklılıklar gösterir. Fakat “Kitab-ı Dede Korkut”un dili için bunlar normaldir ve bu örneklere sıkça rastlanır. Örneğin: kırk yerden avaz veresiz (Zeynalov-Elizade 1988: 46); Yayxan keşiş oğlundan oğlı toğar, biz anı sana gerim koruz- dediler (Zeynalov-Elizade 1988: 49); Mere kafer, senin kızından oğlı toğsun (Zeynalov-Elizade 1988: 49); Altmış erkec derisinden kürk elese, topuklarını örtmiyen, altı ökec derisinden külah etse, kulağlarını örtmiyen (Zeynalov-Elizade 1988: 50); Ari sudan abdest aldılar (Zeynalov-Elizade 1988: 50); Varın bundan pay dilen, görün, ne deyir (Zeynalov-Elizade 1988: 54); Bere çoban, iragından yakinın, danlerü gelgil! (Zeynalov-Elizade 1988: 43); Üç kerre ağzından ikrar eyledi (Zeynalov-Elizade 1988: 56); Alçakdan yuca yerlere çapub çıkdı (Zeynalov-Elizade 1988: 38); Kara gözden acı yaşın dökdürdinmi (Zeynalov-Elizade 1988: 72); Kara-kara tağlardan xeber aşmış, kanlu-kanlu sulardan xeber keçmiş. Demürkapu Dervendinden xeber varmış (Zeynalov-Elizade 1988: 106); Ağız-dilden beş kelme xeber mana! Bayböremın bunları gördüğünde ah eyledi, Başından ekli getdi (Zeynalov-Elizade 1988: 52); At dimezem sana kartaş deyerem. Kartaşımın yeg! Başıma iş geldi, yoldaş deyerem, Yoldaşımın yeg!- dedi (Zeynalov-Elizade 1988: 60); Benden alçak kişileri ağ otağa, kızıl otağa, kondurdu (Zeynalov-Elizade 1988: 34); Baba, senden can dilerem, verermisen (Zeynalov-Elizade 1988: 81); xanım, bu gün Bayandır xandan buyruk şöyledir (Zeynalov-Elizade 1988: 34).

Destandan örneklediğimiz yukarıdaki cümleler, kullanılma sıklığı bakımından yalnızca bir kez karşımıza çıktığı hâlde, aşağıda vereceğimiz şu örneklere destanda defalarca rastlanır: Dirse xan diş ehlının sözile ulu toyeledi, hacet diledi. Atdan- ayğırdan, deveden buğra, koyundan koç kırdırdı (Zeynalov-Elizade 1988: 35). Bu tamlama yapısal anlamsal yönden hiçbir değişiklik olmadan destanın aynı boyunda üç defa (Zeynalov-Elizade 1988: 34, 38, 72) kullanılmıştır. Aşağıdaki örneklere de aynı şekilde yaklaşabiliriz: Ana, ağlamağıl, mana bu yaradan ölüm yokdur, korxmagil (Zeynalov-Elizade 1988: 39); Ağayıldan tümen koyun gederse, benim geder (Zeynalov-Elizade 1988: 40);

Kaytabandan kızıl deve vergil bu oğlana (Zeynalov-Elizade 1988: 36); *Kaytabandan kızıl deve* gederse, benim geder (Zeynalov-Elizade 1988: 40); *Aydan arı, günden görkli kız* kırdaşın Banıçığı Bamsı Beyrege dilemege gelmişem (Zeynalov-Elizade 1988: 56).

“Kitab-ı Dede Korkut”un dilinde koşmalı tamlamalar on dört defa kullanılmıştır: *Depe kibi et yığdı. Göl kibi kumuz* sağdırdı. El götürdüler, hacet dilediler (Zeynalov-Elizade 1988: 35); *Depe kibi et yığdım, göl kibi kumuz* sağırdım (Zeynalov-Elizade 1988: 38); *Gümüüş kibi ağ bilegin* açdı, elin çıkardı (Zeynalov-Elizade 1988: 65); *Güz alması gibi al yanağını* tartdı, yırtdı (Zeynalov-Elizade 1988: 58); *Güz alması kibi al yanağını* yırtdı (Zeynalov-Elizade 1988: 58); *Karğu kibi kara saçın* yoldımmı, kız. *Güz alması kibi al yanağını*, yırtdınmı, kız (Zeynalov-Elizade 1988: 65).

Bu tip tamlamaların *kibi* edatı ile oluşturulan biçimi edebî dilimizin tüm devirlerinde müşahede edilse de, *gibi* edatının daha sonraki edebî dil tarihinde tamlama meydana getirmedeki rolüne tanık olmamaktayız.

İlaveli birleşmelerin her iki tarafı da şahıs zamirleriyle oluşturulan türüne “Kitabı-Dede Korkud” destanlarında sadece bir örnekte rast gelmekteyiz: Mere, *sen seni* bilürsen, bizim halımızdan xeberin yok (Zeynalov-Elizade 1988: 60). Burada ikinci teklik şahıs zamiri, ikinci kez kullanılarak birinci tarafın ilavesi gibi görünmektedir.

Her iki tarafı dönüşlülük zamiriyle oluşan birleşmeyi de bu eski eserin dilinde tespit etmekteyiz: *Kendözün* yer yüzünde gördü Allaha şükür eyledi (Zeynalov-Elizade 1988: 59-60). Çağdaş edebî dilimizde *öz özün* gibi ifade olunan *kend özün* tamlama yapısının birinci unsuru olan *kendi* sözü edebî dilimizde varlığını koruması da eski ve orta asır dili için karakteristiktir. Bu zamir Çağdaş Türkiye Türkçesinde *özü* yerine kullanılmaktadır: “Kendi kendine, dağ başında yaşaya bilir misin?”- H.R.Gürpınar. *Öz* zamiri ise “Bir kimsenin benliği, kendi manevi varlığı” manasını ifade eder. Şunu belirtmek gerekir ki, Azerbaycan Türkçesinde XVI. asırdan sonra kullanma sıklığı azalan bu türün örneklerine sonraki dönemlerde de rastlanmamaktadır. Sadece, Hüseyin Cavit’in dramalarında “Daha vur! Bir de, bir de... (*kendi-kendine*)”, “Keçerim sanki *kendi-kendimden*” gibi örneklerle karşılaşsak da “İstisnalar kaideyi bozmad.” deyimine dayanarak diyebiliriz ki bu tür, genel olarak 20. Yüzyıl edebî dili için karakteristik değil; sadece Azerbaycan’ın usta yazarı Türkçü Hüseyin Cavit ve katı Türkçülüğe bağlı çağdaşlarının sanatına hastır.

“Kitab-ı Dede Korkut” destanlarından derlediğimiz malzemeyi gayri-tayinî ismî birleşmeler bakımından değerlendirdiğimizde, sayı gruplarının kullanılma sıklığının, birinci ve ikinci yapılardan az olsa da, az kullanılan ilaveli tamlamalardan ve yeteri kadar örneklediğimiz koşmalı tamlamalardan daha çok olduğu görülür. Bu eski eserin dilinde iki sözden oluşan sayı tamlamalarının kullanma sıklığı, üç ve dört sözlü tamlamalardan bir kaç kez daha fazladır. Toplamda, bu tip birleşmelerin on dokuz kez kullanıldığını tespit ettik. Aşağıdaki örnekler bu sıklığı göstermektedir: Her atanda *on iki* batman taş atardı. (Zeynalov-Elizade 1988: 48); *On altı* yıllık hesretin- oğulum Beyrek geldi, axır (Zeynalov-Elizade 1988: 66); Beyrek *otuz tokuz* yigidin üzerine geldi (Zeynalov-Elizade 1988: 67); *Üç yüz* yigidlen oğlum Uruz benim evim üstüne tursun (Zeynalov-Elizade 1988: 42); *Beş yüz* Oğuz yigitleri şahid oldu (Zeynalov-Elizade 1988: 50); Yarımasun-yarçımasun ol melun *yedi yüz* kaferle yılğadı (Zeynalov-Elizade 1988: 57); *Toksan tümen* genc oğuz söhbetine derilmişdi (Zeynalov-Elizade 1988: 68).

Bunlara üç ve dört sözcükten oluşan tamlamaları ilave ederken, bu tip tamlamaların destanda kullanılan iki sözlü tamlamalardan miktarca az sayıda olduğunu tekrar edelim: *On altı bin* ip üzengili, keçe börkli, azğun dinli, kuzğun dilli kafer çıka geldi (Zeynalov-Elizade 1988: 69); *Üç yüz altmış altı* alp erenler yanına yiğnak oldu (Zeynalov-Elizade 1988: 123). Sayı birleşmelerinin *otuz toğuz* şeklindeki yapısal-anlamsal tipi abidenin dilinde çok az kullanılmaktadır: *Otuz toğuz* yigidim emaneti, mere kafer! (Zeynalov-Elizade 1988: 60); *Otuz tokuz* yigidim emaneti, mere kafer!-dedi (Zeynalov-Elizade 1988: 60); *Otuz tokuz* yigidlen Beyrek tutsak getdi (Zeynalov-Elizade 1988: 57).

Sonuç

“Kitab-ı Dede Korkut” destanlarında müşahede ettiğimiz gayri-tayinî ismî birleşmeler, nitelikleriyle de bugünkü Azerbaycan Türkçesinin dil bilgisi özelliklerinden hiçbir yönüyle farklı değildir. Bu tamlamalar dilbilgisi kurallarına tamamen uygundur. Biz “Kitab-ı Dede Korkut” destanlarından örneklediğimiz cümlelerin orijinalini bozmadan sizlere sunmaya çalıştık. Sonuç olarak belirtmemiz gerekir ki, makalemizde bahsettiğimiz isim tamlamalarının beş türünün örneklerinin “Kitab-ı Dede Korkut” destanlarında mevcut bulunması, bu tamlamaların oluşumunun çok eskilere dayanan bir olgu olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- Azerbaycan Edebi Dili Tarihi (2007). C. I, Bakı: Şerq-Qerb Yayınevi.
- Demirçizade, Ebdülezel (1979). Azerbaycan Edebi Dilinin Tarihi (Ali Mektebler Üçün Derslik. Birinci Hisse). Bakı: Maarif.
- Dede Qorqud Dünyası (2004). Meqaleler, Bakı: Önder Neşr.
- Demirçizade, Ebdülezel (1958). Azerbaycan Dilinin İnkişaf Yolları, Bakı: Bilik Cemiyeti.
- Göker, Osman (2001). Uygulamalı Türkçe Bilgileri, C.3, Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Hesenov, Qasım (1967). “Dehname”nin Sintaksisi (Teyini söz birleşmeleri). Bakı: Azerbneşr.
- Kitabi- Dede Qorqud (1962). Bakı: Azerbneşr.
- Kitabi-Dede Qorqud (2004). Bakı: Önder Neşr.
- Mirzade, Hadi (1990). Azerbaycan Dilinin Tarihi Qrammatikası (Derslik). 2. bs., Bakı: Azerbneşr.
- Serebrennikov, B.A. (1986). Sravnitelno-İstoreçeskaya Grammatika Türkisih Yazıkov, Moskva: Nauka.
- Seyidov, Yusif (2006). Azerbaycan Dilinde Döz Birleşmeleri, C. 1., Bakı: Bakı Üniversitesi Yayınevi.
- Seyidov, Yusif (2000). Azerbaycan Dilinin Qrammatikası: Morfologiya (nezeri kurs). Bakı: Bakı Üniversitesi Neşr.
- Seyidov, Yusif (1992). Azerbaycan Dilinde Söz Birleşmeleri, 2.bs., Bakı: Bakı Üniversitesi Neşruyyatı.
- Zeynalov, Ferhad-Elizade, Samet, Kitabi-Dede Qorqud (1988). Bakı: Yazıçı Yayınevi.